



חזק. וקודה.

מתוך עיסוק בשאלה התמימה – "מדוע לא עונה ה'
לתפילותינו בדיוק כפי בקשתנו?" מתגברת ומתעמקת תכלית
התפילה בשונה ממה שאנו מורגלים לרוב,
והקושי בעצמו מתפרש כמעורר לקרבת ה'.

לעילוי נשמה –

סבתי הנה בת ר' צבי דב הירש
נלב"ע בז' בטבת ה'תשנ"ח
וסבתי רבקה בת ר' אברהם פיקסלר
נלב"ע בה' בטבת ה'תשס"ג
אשר תום תפילתן רשום בליבי

הקושי להתפלל הוא מצוקה שקטה אך רווחת מאוד, במיוחד בציבור מאמין,
שאף על פי כן המושגים התרבותיים שלו הם מערביים-מודרניים ברובם –
השגיים, תחרותיים, שופטים על-פי תוצאות וכשרונות חיצוניים, ולא מאפשרים
מקום לקשר בין-אישי קרוב. ודאי שמחיר גבוה אנו משלמים על כל זה בשעה
שניצבים לפני ה' בתפילה ונדרשים להביע תלות, הזדקקות ואהבה. המעמד
הנפשי של עבודת התפילה עומד בסתירה לאווירת חיי היום יום שלנו, שבהם אנו
קנאים לעצמאותנו, ולרוב רואים בתלות חולשה. לפיכך, גם פתרון למצוקה
יימצא במידה רבה, לא מעיון תפילה העלול להביא לכאב לב', ובמידה רבה כלל
לא מהתייחסות ישירה לעבודת התפילה, כי אם משינוי מושגי יסוד והרגלים
נפשיים, של הזדקקות ופנייה, ושל חיים פנימיים אשר שיאם מתמצה ביחס לה'
יתברך. "ככולעו כך פולטו" – כשם שחלק עיקרי ממצוקת התפילה הוא תולדת
הסגנון האנושי של דרכי חיינו, כך גם הרבה מרפואתה של המצוקה יבוא
מתיקונו. כשיהיו שלמים כוחות הגפש השונים, תצא מהם תפילה גדולה לה'
בדרך ממילא.

פעמים רבות גם הדילוג "פנימה" אל התפילה כהשלכת יהבנו על ה', תחת עיסוק במפריעיה, הוא בעצמו פתרון עמוק. לא סמינריונים בנושאי תפילה חסרים לנו, כי אם בעלי תפילה חמים.

ועם זאת, אחר כל הדברים האלה, עיון תפילה הוא גם מהדברים שאדם אוכל פירותיהם בעולם הזה והקצן קיימת לו לעולם הבא², שכן, לא רק אווירה תרבותית לא נכונה מעכבת את תפילותינו, כי אם גם סיגים עמוקים שבדעת א-להים שלנו. לפיכך נדרשת בחינה עיונית של מצוקותינו (ובעיקר העלומות והלא מודעות לנו) המתעוררות בשעה שאנו עומדים להחפיל לפני ה'.

נועדה הקדמת הדברים הזאת לסייג ולתת לאמור לקמן את מקומו הנכון. לפקות את העיניים לשקול ולבחון מתי אמנם עיון תפילה הוא עניין רצוי, ומתי רק מרחיק מתפילה כנה חלילה.

"א-לְהִי אִקְרָא יוֹמָם וְלֹא תַעֲנֶה"³

מבין מעכבי התפילה אני מבקש לעסוק בעניין שעומד בקו החפר בין שני הצדדים הללו – בין דרישת שינוי המעמד הנפשי הגדרש לתפילה ובין בירור עיוני של פעולת התפילה ותכליתה. אני חפץ להעלות תמיהה ילדותית מאוד – "מדוע לא עונה ה' לתפילותינו מיד בעת בקשתנו, ובדיוק כפי חפצנו וציפייתנו מאיתו?" לשמע קושיה שכזו ודאי תוהים על הכותב ועל ציפיותיו הילדותיות אלה. וכי חלילה דומה ה' לכספומט הנענה ללחיצת כפתור? לא עלתה על דעתי כזאת. אכן מיעוט העיסוק בשאלה הזאת נובע בחלקו מן ההכרה הבוגרת, שלא מחשבותיו מחשבותינו, ושבחשכון הצדק הארוך שלו, המענה שבו הוא יתברך בוחר ביחס לתפילתנו הוא הטוב ביותר האפשרי. אנחנו יודעים גם שלא דרכיו דרכינו, ושהוא פונה אלינו ומשיב לנו באופנים נעלמים ובררכים ארוכות. כך אנו פונים אל ה' בדעה טהורה מהגשמה ותובענות קטנונית, וכך התפילה היא ביטוי לאמונה גם במה שלא נתפס בחושים.

ואולם, פעמים שהתשובות מורגלות מדי בפינו והן הופכות לחיץ מבריל בין ה' וביננו, ל"שגרא דלישאנא" שמחפה על כך שבמודע או שלא במודע כמעט ואיננו מצפים שהתפילה תפעל ותשנה חלילה. לפעמים האומץ לשאול שאלות ילדותיות, כמעט בנאליות, פותח פתח למענה עמוק ואותנטי.

האמור ביחס לעיון בסוגיית התפילה בכללה, נכון כאן שבעתים. צריך שיקול דעת רגיש – מתי העיסוק בשאלה יוסיף קרבת ה', ומתי נכון להימנע ממנו.

2. שבת קכו ע"א. לכאורה אין פשט לשון "עיון תפילה" כדרך שימושנו בה. רש"י מבאר שעיון תפילה המביא לידי כאב לב הוא זה שבו "מצפה שתעשה בקשתו על-ידי הארכתו", ואילו ביחס לעיון תפילה הנרצה הוא מבאר שפירושו "לכוין בתפילתו". אמנם בעין-איה ברכות פ"ט אות כג מבאר מן הרב את משמעות הלשון כדברינו.

בסך הכל מה שאני מבקש להציע כמענה איננו שונה במהותו מן התשובות השגורות שציטטתי לעיל, אך אני סבור שיש בו ציור חי וקרוב ללב של אותם עניינים ידועים.

אמר ר' חמא בר' חנינא: אם ראה אדם שהתפלל ולא נענה, יחזור ויתפלל, שנאמר: 'קוה אל ה', חזק ויאמץ לבך, וקוה אל ה'⁴. ברכות לב ע"ב

מה שהצגנו כקושיה נראה מן הפסוק, כפי ביאור הגמרא, כמעט כ"סדר" הנורמאלי והמובן מאליו. בפסוק עצמו לא מופיעה התניה כלשהי, ונדמה כאילו לעולם כך צפוי מראש – שמאמר הגמרא – "אם ראה אדם שהתפלל ולא נענה" – יתפרש כאומר "כשראה אדם שהתפלל ולא נענה... יחירה מכך – "מנגינת" הפסוק מעוררת לקרוא אותו במעין מעגליות מחזורית – "קוה אל ה', חזק ויאמץ לבך וקוה אל ה', חזק ויאמץ לבך, וקוה...⁵ אם כן, אם כן היא דרך התנהלותה ה"נורמלית" של התפילה, אם זהו הסדר הקבוע לה, מתחזקת הקושיה שבעתיים.

הפינוק משחית

מענה לכל זה נולד במידה רבה מהסתכלות הפוכה על תפקידה של התפילה, ולשם כך צריך להתחיל מ"הקצה השני" של הקושיה, מהמענה שהיינו רוצים שיינתן לה.

אם היה הדבר תלוי בנו וראי היינו חפצים שתפילותינו יענו כולן מיד עם שאנו מבקשים, ללא שהות זמן וללא פער מן המבוקש.

האמנם?

ילד מפונק מקבל את כל שהוא מבקש, ואינו מקבל דבר מאשר הוא מבקש. פינוק, לא רק שאינו עניין חינוכי אלא שהוא אף לא מעניק אושר וסיפוק. ילדים מפונקים הם כעוטים וקשים להתרצות, הן כלפי הסביבה, ומפתיע מכך – כלפי הוריהם מיטיביהם. תביעותיהם גדלות והולכות באופן מתמיד, ואיתן גדלות גם

4. תהלים כז יד

5. אמנם דרשנו זאת מהופכת לדרך שבה מתבאר הפסוק במדרש שוחר טוב: "אמר ר' חייא בר אבא: אם נתפללת וחזרת ונתפללת, תהא מבושר שנשמעת תפילתך, והוא עתיד לעשות רצונך. ומה טעם? 'קוה אל ה', חזק ויאמץ ליבך, וקוה אל ה'". בביאור הרא"מ שם הבין שדברי המדרש מסכימים עם גמרתנו, והיא תחבאר על-פי-זה, כמציינת שלוי לא נענה אדם, יחזור ויקוה פעם שנייה ואז וראי יענה. ואולם בהמשך הגמרא שם נמנית התפילה בין הדברים שצריכים חיזוק, וכלשון רש"י – "שיחזק אדם תמיד בכל כוחו", ונראים הדברים שאין קצבה ידועה מראש למידת ההתחזקות הנצרכת, וכמדומני שהמציאות עצמה היא ראייה משמעותית לכך...

תחושות כעס, מרירות וחוסר סיפוק מתמיד, עד שלמרות כל מאמצי הוריו למענו חש ילד כזה, שאין מי שאוהב אותו ודואג לו באמת.

בכפיות הטובה התצופה הזאת יש גרעין אמת מוצק. בדרישותיו המתעצמות והולכות, ובטרוניות ההולכות ונהיות קולניות, אומר ילד את מה שאינו יודע לומר במילים אחרות – שלא ממחקים ולא צעצועים הם שמעניינים אותו באמת, אלא אהבה ותשומת לב. התרצות הוריו לתת לו את מה שהוא מבקש בפיו, מחניקה את מה שהוא מבקש בליבו. כשהוא דורש צעצוע, הוא מתחנן בשפתו הילדותית והעילגת ליחס. כשתחת זאת הוא אמנם מקבל צעצוע בלבד, הוא כועס ורוטן, ומבקש צעצוע גדול יותר, רק מפני שאינו יודע בעצמו מה מציק לו במעמקים. אף הוריו שמבקשים לרצוחו ורואים את כעסו סבורים שמתנה גדולה יותר היא הפתרון, אך כאמור – לא היא כלל וכלל. ילד מצפה שהוריו יבינו ללבבו ולרצונותיו העמוקים מעבר למילותיו הדלות. בעת שהם מסרבים לתביעותיו (אם אלו אמנם מותרות לא נצרכות) הם מסייעים בידו לעמוד בעצמו על אפיו ומבקשו האמיתיים. חוסר ההיענות למלא את רצונו גורר זעזוע ותדהמה ראשוניים, וניסיון לבעוט ולהכריח את הסביבה להתרצות ל"שגעונותיו". ואולם כשגם הוריו עומדים על שלהם, הולך ומתחוויר לו (אמנם, בליח ברירה), שיש במציאות שסביבו רצונות מוצקים ומשמעותיים יותר משלו, שיש בה נקודות מוקד ומרכזי כובד נוספים מלבדו. עוד הוא מגלה על-ידי כך, שמה שהיה נראה בעיניו כורח קיומי אשר בלעדיו הוא 'ממש לא יכול', איננו דבר שתשמה תלויה בו, וככל הנראה אחרים הם מקורות חייו וצרכיהם. השחרור הכפוי הזה מכבלי אנוכיותו מסייע בידו ככלות הכל לגלות שגם הוא עצמו, לא ניחא לו בשקיעה בעצמו, וגם הוא חפץ לצאת מגבולות פרטיותו אל מרחבי המפגש עם חכמים ומנוסים ממנו, לקבל מהם ולהעניק מה שביכולתו.

אותו – ולא את מתנותיו...

כאופן עדין יותר מתרחש התהליך הזה בפנייתנו אל ה' בתפילה.

דייקן חז"ל ש"בכל קראנו אליו" – 'אליו' – ולא למידותיו⁶, וכל התארים שבהם אנו מתארים את ה' בפנותנו, ואף כל שמותיו, לרבות שם הוי"ה, שם העצם⁸ – כולם לכושים שבהם הוא מתעטף בהיגלותו לנו⁷. כשאנו מבקשים את סליחתו אנו פונים אליו כ"חנן המרבה לסלוח" – כפי שהוא מתגלה בלבוש החנינה והסליחה. כשאנו מבקשים רפואה אנו פונים אליו המתגלה כ"רופא חולים" וכו'. ה' אחד מתגלה בריבוי אופנים.

6. דברים ד 1

7. מופיע בנפש-החיים שער ב פרק ד בשם הספרי. אמנם בספרי ובשאר מדרשי חז"ל שלפנינו איננו נמצא, ומנוסח הספרי שבידינו נראה שחסר בו חלק.

8. נפש החיים שער ב פרק ב. עיין גם אורח, ייסורים ממרקים עמ' קכד-קכה

9. עיין נפש-החיים שער ב פרק ד

מעין זה גם יחס בקשותינו השונות אל התוך המשותף לכולן. כל חפצינו אינם אלא עניין אחד בריבוי סגנונות. דרישת קרבת ה' חורזת את פניותינו כולן והיא תכליתן, אך את הקרבה הזאת אנו מבקשים בריבוי דרכים – הן באמצעות רפואה, הן באמצעות סליחה, בניין ירושלים וכו'.¹⁰

אשרי איש שלא ישכחך. אך בעוונותינו שוכחים כולנו, עושים את האמצעי תכלית לעצמה. או אז, ב"שכחת" ה' אותנו, אנו נזכרים בעל כורחנו מה עיקר ומה טפל. חוסר מענה ה' לפנייתנו כפי שנדמה לנו שהיינו רוצים, הוא מענה עמוק בעצמו. הוא הולך וחושף מתוכנו רצונות חדשים, עמוקים יותר, אמיתיים יותר. הלא קל לצייר מה היה מהרחש לו כל שביקשנו היה. כמו אותו ילד מפונק היו רצונותינו נעשים גסים וקהים, תובעניים יותר וכולאים אותנו בצרות אישיותנו. אנחנו מקוים אל ה' אך לא נענים כרצוננו, ואולם כשאנחנו מתחזקים ומאמצים ליבנו אנחנו מוצאים תקווה תרשה, שאם כי היא שונה מקודמתה היא בעצמה שכר קודמתה. התעלות הרצון בתפילה, שכל-כך הדגיש מרן הרב, איננה לפי זה (רק) עמל שמצינו, ואף איננה חלק מן התהליך המביא למענה ולשכר המבוקש. היא היא שכר התפילה בעצמו.¹¹

"שמע ה' תחנת"¹²

אמנם, בתוככי תהליך ההתבגרות הזאת נחשפת מערכת יחסים עדינה ועמוקה יותר.

מקובל לומר שגברים המשתפים אחרים במצוקותיהם מצפים להצעת מענה שיש בו פתרון מעשי, ואילו נשים מבקשות הקשבה, הזדהות ואמפטיה. אשה שתיענה על סיפור קשייה בהצעה מעשית תחושה חוסר הבנה וחוסר אכפתיות. תורה ותפילה הם צדדים שונים של עבודת ה' ומעוררים כוחות נפש שונים. תורה היא עניין "גברי", דבר ה' היורד לעצב את המציאות ולתקן אותה, ועל כן גם בפועל הייתה בכל הדורות בעיקר נחלתם של הגברים. לעומת זאת, תפילה, שיש בה פנייה, הורקקות ושיחה קרובה, היא הצד ה"נשי" של עבודת ה', ואף בפועל הייתה כשרונן המיוחד של אימותינו, אשר ספרי תהלים בדיהן וידמעטן מצויה.¹³

10. על-פי גיליון על מיי-השילוח מנכרו ה'סוד ישרים'. נדפס במיי-השילוח מהד' תשנ"ה עמ' קכה. בחריפות גדולה עוד יותר אמר השפת-אמת שכמאמר חז"ל – אין תפילה נשמעת אלא בציבור, ודווקא מפני כך ישנם צדיקים שמתפללים ביחידות, כביכול כדי שלא ייענו תפילותיהם, וכך יובלט עיקר תוכן התפילה – שהכל מאיתו ית' – מבלי שיוולד להם על-ידי כך איזשהו "רווח".

11. מכאן פתח להבין כיצד יש מקום לצייר את פעולת התפילה כהתעלות הרצון, מבלי שתהיה חויה שבינינו לבין עצמנו בלבד, וכמבואר לקמן.

12. תהלים ו' י

13. על-פי בבא מציעא נט ע"ב

על-פי זה – יובן עומק ה"מענה השקט" של ה' לתפילותינו. בשלושה עניינים מתעלה סגנון מענה שכזה על מענה מעשי ממשי. ראשית, בכך שהוא מתרחש בתחום המפגש שבמעמקים ואינו יוצא למצוא את תכליתו בממשות המדומה. קרבת ה' שבתפילה, היא עצמה המענה. על-פי-זה גם מתפרשות המצוקות המעוררות לפנות אל ה' בתפילה כאמצעי בלבד, ועצם הפנייה כתכליתן. שנית – מתוך המפגש אמנם מוטב גם המצב שבפועל, אך הדבר קורה בדרך ממילא, כסעיף של המפגש – נביטת הזרעים שנורעו בו. העניין השלישי אהוז בקודמו – ה"פתרונות" שמתעוררים על-ידי התפילה ותיקון המצב בפועל גולדים מקרבנו אנו. אינם מופיעים כמציואות זרה מחוץ לנו, כי אם כעניין הנאמן למעמדנו ואופיינו. יחד עם זה הם עניין א-להי בתכלית. הם הדים ל"אישיותו" של ה' שרישומם נחקק בנו במפגש עימו. כך חוברים בתפילה שני עניינים שמבטאים יחד את הדריסטריות של הקשר: מצד אחד עמלנו הוא לצאת חוצה מצרות מידותינו בפנייה כנה אל ה' ולהרפות מתביעות 'דווקאיות'. היה מי שאמר על כך בדרך צחות – "אל תעש תפלתך קבע"¹⁴ – כביכול, אל תקבע לקב"ה כיצד עליו לענות לתפילתך¹⁵. בתפילה אנחנו מוותרים על כל ציור מסוים ונתבעים כביכול להותיר מרחב לה' לענות כרצונותיו הוא. מצד שני כעומק הויתור הזה על כל 'מסוימות', כך עומק המהפך הא-להי שאנחנו מוצאים שמתחולל בתוכנו פנימה. אנחנו יוצאים מעצמנו חוצה אל ה' ובצאתנו לקראחו, מוצאים אותו לא רק לקראתנו, כי אם א-ל חי בקרבנו'. אנו יוצאים חוצה ונענים מבפנים. מוותרים על עצמנו ומגלים את עצמנו מחדש.

כל התיאור הזה איננו מתקיים לעצמו, שכן לשון התפילה היא לשון של בקשת תיקון בפועל ממש, ולא רק סיפור דברים. ואילו כשמקשיבים לאופי העדין של התפילה מוצאים שמערכת היחסים הזאת היא ליבו של תהליך ההתכונות דלעיל, והיא מתלבשת בו להחיותו.

עבודה שבמוח ועבודה שבלב

התוכן המובע ברברינו עד כאן צריך לעבוד תהליכי "עיכול" מדודים ונכונים. חלילה, אפשר שכשמשתכנעים יתר על המידה מתרפים מלהפציר ולהתחנן לפני ה' שימלא בקשותינו, ואוי לנו אם כך יפעלו דברינו בלבבות.

על כן, נבאר בארבעה סגנונות (שהם כמדרגות זו על-גב זו) את המקום הנכון של הנאמר כאן, ביחס לעבודה שבפועל בשעת התפילה.

א. ראשית, יש לחלק ולדעת שומן תורה לחוד וזמן תפילה לחוד, וכל הנאמר כאן, אם כי בתפילה עסקינן, אף על פי כן כל זה הוא בבחינת "תורה שבתפילה", ביאור לתהליכי התפילה ודרך התנהלותה, במעין מבט על,

14. אבות פ"ב מי"ג

15. עיין מעין זה – ליקוטי מוהר"ן קמא קצו.

שאינן בו מעורבות פעילה. ואולם כשניגשים לתפילה עצמה צריך כביכול לשכוח את כל הנאמר, להתחנן ולהפציר בכל כוחנו לפני ה' שיתרצה ויתפייס, מבלי שהחשש לחוסר שלמות וטהרת רצונותינו יקליש את עצמת הפנייה. בייחוד נכון הדבר ביחס לנוסח התפילה הקבועה, שמסור לנו מאנשי הכנסת הגדולה, שאם כי אפשר שכוונותינו באמירתו אינן שלמות, אף על פי כן ודאי מילות הבקשה רצויות ונכונות בעיני ה'. על-פי-כך לכאורה נוגע הנכתב כאן רק לזמנים שאחר התפילה, כשמצפים למענה ה' ותהים עליו. אמנם, אין זה מדויק. אף בש"מ שכיחים" מעצמנו בשעת התפילה את התכנים הגלויים הללו, הרי שמה שחלחל מהם אל הלב ונספג בו על-ידי הלימוד והעיון בזמנים אחרים, פועל את פעולתו בדרך ממילא, מעמיק בלא מודע את סגנון בקשתנו, ועושה אותה בשלה ובוגרת יותר.

ב. כשהעניין הזה בהיר, ומצליחים לכלכל היטב את קישורנו אל התכנים הא-להיים בזמנים השונים – זמן תורה וזמן תפילה – יש מקום להתוודע לטעם של העניין הזה. המדרגה ההווית שבה אנו עומדים, אף שאיננה שלמה, היא יקרה ורצויה בעיני ה', ואותה הוא מבקש מאיתנו בתפילה. אמנם בקשה שאין עיקרה רצון בקרבת ה' – בקשה חסרה היא – בקשה שעלינו להתרומם ממנה, ואפשר על כן שלא יענה לה ה', אך זהו "תפקידו", ואילו "תפקידנו" – אשר הוא חפצו יתברך מאיתנו – שבשעה שאנו עומדים לפניו בבקשה, שגהיה מי שהננו. אפשר שכשאנחנו כנים בתפילתנו אנחנו עומדים על מעמד חלקי, אך ללא כנות, אפילו נדבר גבוהה גבוהה, תורף הקשר עם ה' חסר. העניין הזה, הוא המאפשר את האמור לעיל – קרי – מפני שתפילה היא "חיי שעה" כפי מעמד חיינו באותו זמן, ומפני שרוקא בזה רצה ה', על כן "מותר" לנו לשכוח את האמת ה"אובייקטיבית" שאנו משננים בזמן שאנו עוסקים בחיי עולם.

ג. שני העניינים הללו נכונים ביחס לתפילה שבה קרבת ה' איננה דווקא כל מגמתנו. אך כשמעמקים נחשף הרצון הזה, וכשנודע לנו היטב שיקר בעינינו להיות קרובים אליו יתברך יותר מן העולם הזה ואף מן העולם הבא, הרי אז מקבלות בקשות התפילה אופי חדש ושונה. אז אנו מגיעים אל הרברים שהוזכרו לעיל – שכל הבקשות השונות, אף הבקשות על ענייני עולם הזה, הן ריבוי אופנים לכיטוי נקודת התורף שסביבה הן סובכות ואשר לה הן דרכי ביטוי – הדבקות בה' א-להים חיים, ומכוח העניין הזה הן מקבלות ערך לכתחילאי.

ד. למעלה ראש – כשכל המדרגות הקודמות מבוססות היטב, שבים ומגלים מעלה עליונה גם בבקשה החלקית, וכמעט שדווקא בה. אכן פינוק הוא רעה חולה, אך כשמחיימת מערכת יחסים בריאה ונכונה, מלאה אהבה ואכפתיות, מערכת יחסים שבה יודע הבן שחברת אביו יקרה לו יותר מכל מתנותיו, הרי שאז – פינוק מזדמן הוא הענוג גדול ואפילו עיקרי מאוד. כשיודעים מה עיקר ומה טפל, מקבל הטפל את מקומו הנכון

— כמעשיר ומרענן את מערכת היחסים, כמלביש את גרעינה מחלצות מפוארות ורב־גוניות. האפשרות להתפנק פורצת את מסגרותיה וכלליה של מערכת היחסים, אשר עלולים להיות נוקשים, ומייסדת אותה על חפצם ההדדי של הצדדים זה בזה. דווקא על־ידי הענקה לפנים משורת הדין מתברר שגם בשאר הזמנים, לא מפני ש"מגיע" מושפע שפע טוב, אלא מפני האהבה הגדולה. הפינוק הופך אז ל"כיף" הגדול של מערכת היחסים, ולביטוי לקרבה הגדולה שבה. העניין הזה, יותר ממה שהוא נכון כלפי ציור התפילה ביחסי אב ובן, הוא נכון בנוגע לציור התפילה במערכת יחסים הדדית־זוגית, שכן שם הפינוק הילדותי הוא עניין הרבה פחות מובן מאליו, ודווקא לכן פורץ ומרחיב באופן עמוק יותר את גבולות מערכת היחסים. במקום שבו עומק הקשר מיוסד על ההקשבה, שמצמיחה בדרך ממילא דרכי פתרון, כפי שביארנו, דווקא שם יכול לעיתים הפתרון הממשי לרלג על כל זה מבלי להפסיד את יתרונות המפגש שבמעמקים.

סוף דבר

ואמר ביום ההוא הנה א־להינו זה קיונו לו ויושיענו, זה ה' קיונו לו,
נגילה ונשמחה בישועתו. ישעיה כה ט

בינתיים, בטרם הגיע 'היום ההוא' אנו מקווים, מתחזקים, ומקווים — ומתקווה לתקווה מתאכזבים מרצונות תחתונים, ומציורים ילדותיים של ה'. כאילו אנו רודפים אחר חלומותינו, וכאשר מצליחים לאחוז משהו מהם בידיים, מגלים ש — 'לא, לא זה ה' אשר קיונו לו'. והנה, אחר השבר וההתחזקות נולדת בנו תקווה חדשה, עמוקה ואמיתית יותר, אשר גם היא לעיתים מתגלה באחריתה כמחמיצה את העיקר. אין אנו יודעים את אשר אנו מבקשים, אך היטב אנו יודעים מה הוא איננו. אמנם בהגיע 'היום ההוא', נצביע ונאמר "הנה א־להינו זה". אף שלא ידענו מעולם לומר ולבטא, כעת מחוור לנו הדבר, ולא עוד אלא ש"זה ה' קיונו לו" בכל דרכינו הנפתלות, ואף כשאתונו בכל־כך הרבה רצונות שפלים, לא היו אלה אלא ביטויים עילגים למה שלא ידע ליבנו לומר ולבטא, לרוב אף לא לעצמנו.

"נגילה ונשמחה בישועתו".